

ЗА БЛИЗОСТТА НА РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ ДО КИРИЛО-МЕТОДИЕВИЯ ЕЗИК

ЕЛЕНА КАНЕВСКА-НИКОЛОВА

Пловдивски университет “Паусий Хилендарски”,
Филиал – Смолян

Като ценен източник за всички дялове на българската езикова история, за типологията на славянските езици и за славянската филология изобщо, родопските говори още от началото на миналия век започват да привличат вниманието на български и чужди езиковеди. Многократно е изтъквана близостта на *родопските говори* с Кирило-Методиевия език¹. Тази безспорна близост и приемственост от старобългарския език се обяснява с географското им положение² и с тяхната консервативност и относителна затвореност. Като цяло, в сравнение с всички други български говори те се оказват най-консервативните и най-архаични от тях, с най-много съхранени старинни особености на всички езикови равнища – в областта на фонетиката, граматиката и лексиката, пряко свързващи ги с езика на Кирил и Методий. И това, както подчертава Ст. Кабасанов, е „научна истина, изведена от огромно количество факти” (Кабасанов 1982а, 1982: 77).

Ще представя систематизирано само най-характерните им архаични черти, които ги правят най-близки до старобългарския език на Кирил и Методий.

1. В областта на фонетиката

Според хипотезата на И. Гълъбов, Кирило-Методиевият диалект е бил от типа на родопските с о-гласеж на еровете, което е намерило отражение в графиката на трите глаголически букви (очевидно двата ера в глаголицата са били създадени въз основа на глаголическата буква О поради общия им гласеж). Авторът на статията, озаглавена *Кирил и Методий са говорили на родопско наречие* (Гълъбов 1966), изтъква факта, че сред съвременните български говори само в родопските двата стари ера се изговарят като гласната *о*: *дòш, дòска, зòлва, льòсну, тьòвна* в м. книжовните *дъжд, дьска, зьлва, лесно, тъмна* (може би поради технически причини не е отбелязан широкият характер на тази гласна).

Родопското широко *о* (*ò*) на мястото не само на еровете, но и на старобългарските носови гласни свидетелствува за старинната фаза по пътя на промяната им в *ь* (*вòрвем, пòрстен, пòлан, сòлмен, цòнка, зòлва, льòсну, тьòвна*). Тази промяна според Ст. Кабасанов е станала чрез преминаване през *ан*, от което впоследствие носовият призвук отпада, а

¹ Вж. Милетич 1912b; Цонев 1915, 1937; Гълъбов 1950, 1962, 1966; Кабасанов 1963b, 1982, 1993 и др.; Клепикова 1963; Бояджиев 1987; вж. и Каневска-Николова 1996.

² В. Ягич определя родината на Кирило-Методиевия език южно от Средните Родопи (Ахъ-Челеби) – вж. Ягич 1913: 261.

широкото *a* се редуцира в *ъ* (Кабасанов 1982b: 77). Старият изговор на голямата носовка като *он*, а на малката носовка като *ен* се пази единствено в изследвания от родопския езиковед говор на с. Тихомир, Кърджалийско – в глаголните форми за мин. несв. време, които напълно съответстват на старобългарските: **бѣахон, ђдеон, ѓмеон, ѓчешен, игръшен** (*бѣаха, ходѣаха, имаха, учѣаха, играѣаха*).

Наред с широкото *o* (*ѡ*), широкото *e* (*ѣ*) е другата характерна гласна в родопската фонетика, чийто изговор е признат за старинен. В централните родопски говори старобългарският звук, отбелязван с ятовата гласна, се изговаря като широко *e* без оглед на позицията му в думата, както и йотуваното *a* (*я*) и *a* след *ж, ч, ш*, които пазят изконната си мекост: **голѣми, мл'ѣко, чил'ѣк, жѣба, чѣша**. За разлика от широкото *o*, което се схваща като контрастна диалектна особеност и лесно се отстранява от речта на диалектните носители при превключване на книжовен език, широкото *e* е неотменна фонетична особеност в речта на средното и възрастното поколение и е основен маркер в нормативната система на смолянския говор (вж. Каневска-Николова 1998).

Наличие на старобългарската гласна *ы* след твърда съгласна в ударена и неударена позиция е регистрирано в говора на с. Тихомир, Кърджалийско, и в говорите на съседните села около границата с Гърция – в думи като **тыква, рыба, рыза** и др. (Тилков 1962: 311–314; Кабасанов 1963a: 24–28), след като Л. Милетич съобщава за остатъци от произношение на *ы* в павликянското родопско наречие (Милетич 1912a: 13–16). По тази архаична особеност тихомирският говор се доближава до говорите в Солунско³ и Неврокопско⁴, както и до някои банатски говори⁵.

Изговорът на неудареното *o* като *a* – явление, известно като акане или акавизъм, е особено характерна уникална фонетична особеност, която се среща в повечето българомохамедански родопски говори: **атѹде, апѹна, калѹно, галѹмо, катрѹ, магѹла**. Това родопско фонетично явление отразява много стара славянска черта, засвидетелствана в гръцки думи топоними: **гарѹца, магѹляне** и др., и има паралел в източнославянските езици.

Друга типична фонетична особеност, която сближава родопските говори с Кирило-Методиевия език, е мекостта на съгласните. За разлика от книжовния език, в който старите шушкови съгласни са затвърдели, в родопските говори се пази изконната им мекост, запазена е също така краесловната мекост в думи като **конь, соль, день, учѣтель** и др. Освен това се омекчават съгласните пред предните гласни *e* и *и*, както и съгласните пред сричка, съдържаща тези гласни: **дечѹн'ки, лѣл'ки** и др. В ширококопския говор смекчаването е толкова силно, че води до промяна в характера на съгласната – *д* преминава в *з*, а *т* – в *к*: **вѹгел** вм. *видел*, **кѡке** вм. *коте*.

2. В областта на граматиката

Две характерни граматични особености пряко отвеждат към Кирило-Методиевите преводи и обединяват всички наши и чужди езиковеди в мнението, че родопските говори

³ За рефлексите на *ы* в говорите на солунските села Зарово и Висока вж. Иванов 1922: 93–94.

⁴ За следите от стб. *ы* в говора на с. Калапот, Зъхненско, вж. Мирчев 1933: 55–59.

⁵ За наличие на стб. гласна *ы* в бешеновския говор вж. Стойков 1967: 101–102.

са най-архаичните от всички български говори. Това са запазените, макар и в разколебана употреба, падежни форми при имената и тристепенната система при членуването на имената и при показателните местоимения и местоименните наречия.

Докато преди няколко десетилетия падежните форми при имената са били живи и функционални, употребявали са се “не само при съществителните и местоименията, но и при прилагателните” (Кабасанов 1956: 36), днес те са силно разколебани и ограничени, и то само в речта на възрастното поколение. Разпадът на падежната система в родопските говори следва общата развойна тенденция в българските говори към аналитизъм. Все пак още могат да се чуят в жива употреба родително-винителни форми като: **у татка, с дѣда Тѣдура, на чѣча ти Дѣня, от кѣга (от кого)**; дателни форми като: **Пѣтюму, Стѣйкуму, нѣму, всѣкему, врѣтем, Дѣни, Цветѣни, кѣки, нѣхи, нам, вам**. При прилагателните имена все още в речта на възрастното поколение се пазят формите за родителен и дателен падеж с притежателно значение, но само при собствените фамилни имена в единствено число: **на Лѣя Пѣвлюскѣяк, Нѣсуву Хѣрускѣяму, Тѣшувана Парѣскускѣяму градѣна**. Жива е все още и предложната употреба на собствени фамилни имена в множествено число с падежно окончание **-ах**, получено от **-ѣх** след затвърдялата съгласна **ц**: **пут Пѣвлювцах, у Радѣчовцах**. В жива употреба, дори и при по-младите, са лексикализираните падежни форми за местен падеж: **фсѣн’е, фсрадѣ, пѣдзим’е**.

За разлика от падежната система, която е силно разколебана и бележи тенденция към по-нататъшен разпад, тройното членуване на имената и тристепенната система при показателните местоимения и наречия са живи и устойчиви особености на днешните родопски говори: **сѣнѣран, кѣрстѣс, дѣктѣран, ѣфтѣмобѣл’ѣн, женѣна, кѣсабѣна, млѣдѣсе, нѣшенѣ; ѣйсвѣ, ѣйнвѣ, ѣйсакѣф, ѣйнакѣф, ѣйсѣй, ѣйнѣй** и др.

Докато в историческия развой на българския език повечето говори изгубват специфичната успоредна употреба на трите члена с елементи **-с**, **-т** и **-н**, в централните родопски говори тази „класическа и екзотична“ особеност не само се пази, но тя и до днес е жизнена и устойчива. Анализирайки употребата на тройния член в Шестоднева на Йоан Екзарх, Ив. Гълъбов изтъква голямата близост до състоянието на члена в родопските говори, което насочва към извода за старинността на тази употреба – „в родопските говори, които и със своя троен член стоят най-близо до говорите, легнали в основата на старобългарските преводи, членовете и до ден днешен пазят своята деиктивност“ (Гълъбов 1962: 83). Родопското тройно членуване е съхранило онази старинна фаза от развой на това езиково явление, при която членните форми пазят своята показателна сила – възможността да посочват и подчертават думата, към която се отнасят. Още Л. Милетич, изтъквайки приемствеността от Кирило-Методиевия език, отбелязва, че „старобългарският троен член – съ, тѣ, онѣ, продължава да съществува и досега в родопските говори, с изключение на говорите в Чепинско, Батак и Павликянското наречие“ (Милетич 1933: 3). На устойчивостта на това „забележително езиково явление, заслужаващо по-задълбочено и всестранно проучване“, обръща внимание и А. Саламбашев, като посочва, че тройният член се употребява дори от образовани местни хора със сравнително висока езикова и обща култура и е еднакво застъпен в говорите на родопчаните мюсюлмани и християни (Саламбашев 1963). При проучването на съвременното състояние на момчиловския говор (Каневска-Николова 2001) се установи, че тристепенната система при членуването на

имената и при показателните местоимения и наречия пази позициите си дори в речта на младото поколение. Цялостен модел на тройното членуване е представен в книгата *Тройното членуване в родопските говори* (Каневска-Николова 2006).

Устойчивостта на тези морфологични особености е свързана, от една страна, с широкия ареал на употребата им в родопските говори и функционирането им в система, а от друга страна – с дистинктивната им функция (разграничаването на предметите по признака близост/отдалеченост) и развитите допълнителни значения. Богатата функционална натовареност на тройния член – определителност, показателност, оценъчност – допринася за съхраняването и живата употреба на тази характерна за родопските говори морфологична особеност в речта на всички възрастови и социални групи както в немаркирана, така и в маркирана с признака ‘непознатост на общуването’ ситуация.

Характерна синтактична словоредна особеност на родопските говори е еналаксата на проклитиките при пълнозначен глагол – смяна на местата на отрицателната частица *не* и спомагателния глагол *съм*, както и кратките винителни и дателни местоименни форми: *йѐ сам нѐ хѐдила; тѐ е нѐ ѐца хѐбаво; та ма ни вѐд’ва; тѐ ми ни дѐва*.

3. В областта на лексиката

Първият наш историк на българския език проф. Б. Цонев още в началото на миналия век в студията си *Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение* изтъква старинността на рупско-родопските говори, а по-късно в своята история на българския език пише: “Родопското наречие се отличава от другите български наречия и по своя речник, та би трябвало за пълна характеристика да се обърне внимание и на това негово предимство. Истина, сичките наши говори крият по нещо от старото словно богатство, сичките наши говори са и прибавили по нещо към него, ала, струва ми се, Родопите ще заемат пак първо място по своите хубави старински и характерни думи” (Цонев 1937: 294). А проф. Т. Бояджиев определя родопските говори като истински “диалектен оазис”, тъй като в тях са съхранени много старинни думи, известни от класическите старобългарски паметници и от по-късни черковнославянски книги.

Доста старинни думи като *дѐмня* ‘малко прозорче в комина над огнището’, *ѐзпослеть* ‘отзад’, *лѐмем* ‘отчупвам късче хляб или пита, раздавани за здраве’, *пѐсан* ‘мръсен, изцапан’, *пригѐшта* ‘шепа’, *ѐвес* ‘отвесно, стръмно място’, *хѐльма* ‘ниски храсти’ и др. се пазят само в родопските говори, като някои от тях (*ажѐт* ‘който’, *кѐдам* ‘слагам’, *ланѐта* ‘буза, страна’) се откриват само в речника на българите мюсюлмани и свързват говора с най-старинните пластове от развитието на българския език. Многобройни са архаичните думи, които не съществуват в книжовния ни език, а имат съответствия в славянските езици, най-вече в руския, или в други български говори: *будѐн* ‘някой’, *влѐздан* ‘общителен’, *дрѐн* ‘чим’, *жѐрда* ‘тънка дълга греда’, *крѐп* ‘къс’, *крѐхаль* ‘бучка, малка частица’, *спѐна* ‘въже за спъване на добитък’, *стрѐга* ‘врата на плет или кошара’, *сѐна(м)* ‘премествам, хлъзгам’, *хѐгя* ‘съвсем, толкоз повече’, *шѐто* ‘празно’ и др.

Редица думи в родопските говори се употребяват с по-архаичния си звуков облик: *вѐгаль* ‘въглен’, *вѐсаница* ‘гъсеница’, *вѐхам* ‘дишам, въздишам’, *зѐлуга* ‘залък’, *ѐштам* ‘искам’, *кѐдель* ‘къделя’, *мѐлзга* ‘мъзга’, *смѐква* ‘смокиня’ и др. Особено внимание

заслужават две хубави старинни родопски думи – **бременѝк** и **дрѝн** – в книжовния език за означаване на същите понятия се използват турските думи *чувал* и *чим*.

Родопският глагол **умѝрзнувам** и съществителното **спѝна** разколебават установеното до неотдавна схващане за западнославянския характер на някои архаични езикови явления. А глаголните форми **стѝчем** и **плѝхтем** разкриват произхода на книжовните думи *стока* и *плах*.

И така, родопските говори със своята уникалност и архаичност са неизчерпаем извор на ценни данни за историята на българския език и за славянското езикознание.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бояджиев 1987:** Бояджиев, Т. Родопските говори и тяхното значение за историята на българския език и славянската филология. В: *Родопи*, кн. 1, 1987, с. 1.
- Гълъбов 1950:** Гълъбов, Ив. За члена в български език. В: *Известия на народния музей*, Бургас, т. 1, 1950, с. 175–217.
- Гълъбов 1962:** Гълъбов, Ив. *Проблемът за члена в български и румънски език*. София, 1962.
- Гълъбов 1966:** Гълъбов, Ив. Кирил и Методий са говорили на родопско наречие. В: *Родопи*, г. I, кн. 5, 1966, с. 22.
- Иванов 1922:** Ivanov, J. Un parler bulgare archaïque, *Revue des études slaves II*, 1922, 93–94.
- Кабасанов 1956:** Кабасанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. В: *Известия на ИБЕ, БАН*, кн. IV, 1956, с. 5–101.
- Кабасанов 1963а:** Кабасанов, Ст. *Един старинен български говор. Тихомирският говор*. София, 1963.
- Кабасанов 1963б:** Кабасанов, Ст. Езикът на Кирил и Методий в един наш народен говор, *Земеделско знаме*, № 120, 23 май 1963.
- Кабасанов 1982а:** Кабасанов, Ст. Езикът на Кирил и Методий в родопските говори, *Родопски устрем*, Смолян, бр. 3 (317), 5–9 януари 1982.
- Кабасанов 1982б:** Кабасанов, Ст. Езикът на Кирила и Методия в родопските говори, *Език и литература*, № 3, 1982, с. 76–82.
- Кабасанов 1993:** Кабасанов, Ст. Към корените на българския език и българската народност. В: *Родопи*, № 8, 1993, с. 5–6.
- Каневска-Николова 1996:** Каневска-Николова, Е. Към въпроса за лексикалната близост на родопските говори със старобългарския език, *Български език*, кн. 5, 1996, с. 59–64.
- Каневска-Николова 1998:** Каневска-Николова, Е. *Смолянският градски език*. София, 1998.
- Каневска-Николова 2001:** Каневска-Николова, Е. *Говорът на село Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно*. София, 2001.
- Каневска-Николова 2006:** Каневска-Николова, Е. *Тройното членуване в родопските говори*. Пловдив, 2006.

- Клепикова 1963:** Клепикова, Г. К истории некоторых именных и глагольных форм в болгарском языке. В: *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*, т. 38, Москва, 1963.
- Милетич 1912а:** Милетич, Л. Павлиянското наречие, *СБНУ*, кн. XXVI. София, 1912.
- Милетич 1912b:** Miletic, Lj. *Die Rhodopemundarten der bulg. Sprache*. Wien, 1912.
- Милетич 1933:** Милетич, Л. Към историята на тройния член в българския език, *Български преглед*, кн. 1, 1933, с. 1–16.
- Мирчев 1933:** Мирчев, К. Следи от стб. *ы* в говора на с. Калапот, Зъхненско. В: *Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината му (1863–1933)*, София, 1933.
- Саламбашев 1963:** Саламбашев, А. Езикът – най-същественят белег на народността, *Родопски устрем*, бр. 18 (340), 6 март 1963.
- Стойков 1967:** Стойков, Ст. Банатският говор. В: *Трудове по българска диалектология*, кн. 3, София, 1967.
- Тилков 1962:** Тилков, Д. Гласна *ы* в говора на с. Тихомир, Кърджалийско. В: *Известия на Института за български език*, кн. VIII, 1962, с. 237–240.
- Цонев 1915:** Цонев, Б. Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение, *Списание на БАН*, XI, 1915, с. 1–32.
- Цонев 1937:** Цонев, Б. *История на българският език*, т. III, София, 1937.
- Ягич 1913:** Jagić, V. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin, 1913.